

Societas Historicorum

czasopismo KNHS UJ

jesień 2016

nr 70

W TYM NUMERZE m.in. o pojedynkach polskiej szlachty oraz burzliwych początkach Iraku

Spis treści

- 3 Historyk zapomniany. Hieronim z Kardii i początki historiografii hellenistycznej / *Tomasz Zieliński*
- 11 Pojedynki polskiej szlachty za panowania Władysława IV i Jana Kazimierza / *Agata Kwiatek*
- 16 Amerykanin w Paryżu, czyli o pobycie Thomasa Jeffersona we Francji (1784–1789) / *Agnieszka Szolc*
- 23 Obyczaje stołowe dzieci szlacheckich w XIX wieku / *Anna Pawlicka*
- 27 Opium w XIX-wiecznej Wielkiej Brytanii / *Mateusz Zdeb*
- 34 Powstanie Iraku. Burzliwe początki / *Eryk Królczyk*
- 40 „Wódz Naczelny powierzył Wam obronę Stolicy”. Rola cywilnej obrony Warszawy we wrześniu 1939 roku / *Piotr Matura*
- 45 Działalność konspiracyjna francuskiego ruchu oporu w czasie II wojny światowej / *Paweł Pręcikowski*
- 53 Propagandowa rola milicjantów w literaturze PRL-u na przykładzie losów posterunku MO w Cisnej / *Piotr Kołodziej*
- 57 Trauma na przykładzie uczestników „strajku o krzyże” we Włoszczowie w 1984 roku / *Alina Zawada*
- 62 W odwiedzinach u Draculi, czyli objazd naukowy po Siedmiogrodzie / *Grzegorz Kuziel*
- 66 Z życia koła

Słowo wstępne

Drodzy Czytelnicy,
wakacje dobiegły końca i rozpoczął się nowy rok akademicki, w którym serdecznie witamy studentów pierwszego roku, a wszystkim czytelnikom i autorom życzymy wytrwałości w zdobywaniu wiedzy oraz wielu sukcesów.

Numer „Societas Historicorum”, który trzymacie w rękach, jest pierwszym wydaniem przez redakcję w nowym składzie. Dotychczasowej redakcji gratulujemy ukończenia studiów oraz życzymy sukcesów na rynku pracy. Was, Czytelników i Autorów, prosimy o wyrozumiałość i dalszą współpracę. Chcemy, aby czasopismo było dla Was interesujące oraz spełniało Wasze oczekiwania, dlatego jesteśmy otwarci na pomysły, refleksje i różne formy współpracy. Oczywiście zachęcamy do nadsyłania artykułów o dowolnej tematyce historycznej.

Mamy nadzieję, że w obecnym numerze każdy znajdzie coś dla siebie, gdyż przekrój czasowy artykułów jest szeroki, sięga od starożytności po historię PRL-u. Tradycyjnie zamieszczamy sprawozdania oraz fotografie ze studenckich objazdów.

Życzymy miłej lektury,

Redakcja

Redakcja

Redaktor naczelny:

Karolina Trybek

Z-cy redaktora naczelnego:

Aleksandra Czyż, Tomasz Zajac

Skład i łamanie:

Sylwia Paszyna

Korekta:

Patrycja Gremпка, Agata Kwiatek
oraz Koło Naukowe Edytorów UJ

w składzie:

Klaudia Bienkowska, Aleksandra Dziubdziała,
Iga Przytuła

Przewodniczący zespołu:

Magdalena Merchut, Wojciech Zielonka

Opieka naukowa pisma:

dr hab. Jakub Polit

Ilustracja na okładce: Oddziały 2 Dywizji Pancерnej przejeżdżają pod Łukiem Triumfalnym (25 sierpnia 1944)

Kraków 2016

TRAUMA NA PRZYKŁADZIE UCZESTNIKÓW „STRAJKU O KRZYŻE” WE WŁOSZCZOWIE W 1984 ROKU

≈ XX wiek ≈

Strajk, nazywany „strajkiem o krzyże”, wybuchł 3 grudnia 1984 roku, kiedy to uczniowie Zespołu Szkół Zawodowych we Włoszczowie rozpoczęli trwającą dwa tygodnie okupację placówki. Domagali się ponownego zawieszenia w salach lekcyjnych krzyży usuniętych w czerwcu 1984 roku. Na początku nowego roku szkolnego młodzież wystosowała do dyrekcji petycję w tej sprawie, podpisaną przez około 95 procent uczniów. 30 listopada tego samego roku w czasie nabożeństwa w miejscowym kościele parafialnym poświęcono nowe krzyże, a 1 grudnia uczniowie zawiesili je w kilkunastu klasach. Zostały one jednak szybko zdjęte.

Zauważyli to rodzice, którzy przybyli do szkoły 2 grudnia na zebranie. Następnego dnia kilkuset uczniów ZSZ rozpoczęło strajk okupacyjny. W odpowiedzi dyrektor szkoły zarządził bezterminowe zawieszenie zajęć i nakazał młodzieży opuścić budynek. Protestujących uczniów wspierali rodzice, duchowni oraz wielu mieszkańców

Włoszczowy. 4 grudnia miejscowy proboszcz Kazimierz Biernacki wystosował telegramy do prymasa Józefa Glempa oraz ministrów Czesława Kiszczaka i Adama Łopatki z informacją o zaistniałych wydarzeniach i apelem o uszanowanie zdania młodych ludzi. Podobny w treści telegram wysłali rodzice do marszałka Sejmu

PRL Stanisława Gucwy i prezesa Rady Ministrów Wojciecha Jaruzelskiego. Delegacja rodziców przedstawiła w MSW sytuację w szkole i pisemne żądania młodzieży. Władze stały na stanowisku, że zawieszenie krzyży było nielegalne i nastąpiło z inspiracji przebywających ze strajkującymi dwóch włoszczowskich księży – Marka Łabudy i Andrzeja Wilczyńskiego. Młodzież wspierał również biskup kielecki Mieczysław Jaworski, który w tym okresie wielokrotnie przyjeżdżał do Włoszczowy i odprawiał nabożeństwa w intencji protestujących. Demonstracjami zainteresowały się zarówno media w kraju, jak i zachodni dziennikarze. Strajk we Włoszczowie zakończył się 16 grudnia 1984 roku. Uczniowie, na prośbę biskupa Jaworskiego, opuścili budynek szkoły i udali się do kościoła parafialnego na uroczyste nabożeństwo, podczas którego mieszkańcy miasta uhonorowali ich jak bohaterów. Wobec uczestników protestu władze zastosowały jednak represje. Część spośród nich pozbawiono praw uczniowskich, nie wszystkich dopuszczono też do matury. Szykany dotknęły również rodziców. Uznanych za organizatorów strajku wikariuszy z Włoszczowy postawiono przed sądem¹.

We Włoszczowie przez wiele lat nie mówiło się o tym wydarzeniu. Było ono tematem tabu: co prawda z okazji 10. rocznicy protestu, która wypadła w 1994 roku, odsłonięto na budynku szkoły tablicę pamiątkową, jednak do 2009 roku (czyli do uroczystości z okazji 25. rocznicy wybuchu strajku) praktycznie już w żaden inny sposób nie upamiętniono zaistniałych wypadków. Niniejsza praca jest próbą wykazania, że wpływ na to miała trauma przeżyta przez uczestników zajścia. Aby podjąć tę próbę, prześledzić należy losy biorących udział w strajku osób oraz zapoznać się z wynikami badań psychologów i psychiatrów.

Losy uczestników strajku²

Jedną z przywódczyń strajku, Renata Gałkiewicz, została wydalona ze szkoły z „wilczym biletem”. Później nie chciano jej przyjąć ani w Ostrowcu

Świętokrzyskim, ani w Kielcach. Udało się jej dostać do szkoły dopiero w Krakowie. Rok po wyrzuceniu z ZSZ we Włoszczowie skończyła Zasadniczą Szkołę Handlową w Nowej Hucie. Długo szukała pracy, przyjęto ją ostatecznie w Nowej Hucie, w jednym z tamtejszych sklepów. Po kilku latach wyszła za mąż i wróciła do rodzinnych Bielin w Górach Świętokrzyskich.

Alicja Groszek, kolejna z przywódczyń strajku, mimo że ostatecznie została przywrócona w prawach ucznia, to jednak nie dopuszczono jej do matury. Po opuszczeniu szkoły bezskutecznie szukała pracy w rodzinnych okolicach. Ostatecznie przyjęto ją do sklepu PSS „Społem” w Tychach. Kilka lat temu zdała maturę. Dziś mieszka w Katowicach.

Jolanta Kozieł ukończyła szkołę, jednak nie zdała matury. Przez długi czas – jak jej koleżanki – szukała pracy. Zatrudniono ją jako sekretarkę w Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej tylko dlatego, że tam pracowali jej rodzice. Dziś mieszka w Kielcach, jednak jest bezrobotna.

Anna Synowska także nie zdała matury, gdyż – jak relacjonuje – jeden z nauczycieli przez cały czas stał nad jej stolikiem, co zestresowało ją do tego stopnia, że nie była w stanie napisać egzaminu. Również i ona przez długi czas szukała pracy. Znalazła ją dopiero w oddalonych od Włoszczowy o 60 kilometrów Kielcach. Dziś mieszka pod Włoszczową, pracuje w pomocy społecznej. Niedawno zdała egzamin maturalny.

Jeden z nauczycieli sympatyzujących ze strajkiem, Kazimierz Ostrowski, po jego zakończeniu dostał wymówienie. Odwołał się i kolegium odwoławcze przywróciło go do pracy. Przez lata był radnym, został nawet wicedyrektorem w ZSZ, dziś zaś jest dyrektorem oddziału dużego banku.

Ówczesny dyrektor szkoły, Andrzej Lis, wrócił w latach 90. do rodzinnego Miechowa. Nie chce dziś rozmawiać o tamtych wydarzeniach.

Ksiądz Andrzej Wilczyński nie żyje od kilku lat. Pięćdziesięciokilkuletni dziś ksiądz Marek Łabuda na stałe mieszka we Francji. Był kapłanem hospicjum w Paryżu. Choć często bywa w kraju, nie chce się z nikim kontaktować. Choruje, ma kłopoty z nerwami, intensywnie się leczy. Wszystko to po pobiciu przez „nieznanych sprawców”, do którego doszło w Krakowie pod koniec lat 80., oraz po przebytej podczas misji w Afryce malarii.

¹ M. Lewicka, *Geneza i przebieg protestu o krzyże w 1984 roku w Zasadniczej Szkole Zawodowej we Włoszczowie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne”1 (1996), nr 2, s. 58–62.

² Historie uczestników strajku opisano za: W. Dudkiewicz, *Krzyż pański. Poszło o wiarę*, [w:] tegoż, *Ślady po PeeReLu. Nieodległa rzeczywistość*, Warszawa 2005, s. 108–123.

Teoria

Obecny proboszcz parafii we Włoszczowie, ksiądz Edward Terlecki, podsumowuje terażniejszy brak zainteresowania sprawą strajku tak: „Młodzież się rozjechała, rodziny tych, którzy pomagali, też. Nie ma komu pamiętać”³.

Zacytowany wyżej ksiądz zwraca uwagę na ważną kwestię – pamięć. Według Jacques’a Le Goffa jest to zdolność do przechowywania informacji, czyli zespół funkcji psychicznych, dzięki którym człowiek może przywoływać, aktualizować minione wrażenia i informacje z pozoru przebrzmiałe⁴. Krzysztof Pomian z kolei, rozważając ten temat, zauważa, że do XVII wieku historia była tylko pamięcią utrwaloną na piśmie, historyk zaś pozostawał uzależniony od pamięci – swojej i innych. Jak pisze badacz, rewolucja epistemologiczna w historiografii zmieniła rolę pamięci w wizerunkach przeszłości: „punkt widzenia historyka obserwującego przeszłość staje się w pełni niezależny od punktu widzenia tych, dla których przeszłość była terażniejszością”, a zatem także – z założenia – od pamięci⁵. Stwierdza on, że w konsekwencji wzrostu statusu historii jako dyscypliny naukowej historycy zaczęli rościć sobie prawo do uprawiania jej jako dziedziny wiedzy, do obywatela się bez pomocy pamięci, do czynienia z przeszłości przedmiotu poznania⁶. Inne stanowisko w temacie pamięci zajmuje Paul Ricoeur, który uważa, iż „pamięć obraca się wokół przeszłości, zaś na przeszłość mamy tylko jeden sposób – pamięć”⁷. Sądzi on również, że jest ona matrycą historii. Historia natomiast może być postrzegana jako pamięć zweryfikowana, przez co „pamięć powinna być traktowana jako partnerka historii”⁸. Dla większości historyków pamięć była nieostrą świadomością historyczną, a dla socjologów zbiorową pamięcią przeszłości⁹. Pamięć, w uproszczonej

Uczestnicy strajku o krzyże

formie, przyjmuje postać zapisu doświadczeń, tworzy własną rzeczywistość¹⁰.

Przeciwieństwem pamięci jest zapomnianie. Cytowany już w pracy Le Goffa pisze, że to świadomy lub nieświadomy zabieg, jakiego zainteresowane jednostki dokonują na pamięci indywidualnej, a wpływ na ten proces mają też wrażliwość, pożądanie, zahamowania i samokontrola¹¹. O zapomnieniu można mówić tylko wtedy, gdy informacja, która wcześniej istniała w świadomości, później stała się niedostępna¹². Jedną z teorii zapomniania stworzoną została przez Zygmunta Freuda. Ów badacz twierdził, że człowiek jest motywowany do zapomniania bolesnych i niemożliwych do zaakceptowania myśli, ponieważ wywołują one lęk, wstyd i poczucie winy. Uczy się on postępować w sposób prowadzący do ich wycofania – w tym wypadku unika myślenia o pewnych treściach i zdarzeniach¹³. Jak uważał Freud, treści wyparte ze świadomości nie przestają istnieć, lecz tkwią w podświadomości i ujawniają się w snach lub skojarzeniach. Tłumione przeżycia mogą po pewnym czasie powrócić do świadomości człowieka – będzie on wtedy na nowo przeżywał związane z nimi emocje¹⁴.

Z zapomnieniem łączy się problem traumy. W sensie psychologicznym obejmuje ona stan

³ Tamże, s. 123.

⁴ J. Le Goff, *Historia i pamięć*, tłum. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007, s. 101.

⁵ K. Pomian, *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 52–53.

⁶ Tamże, s. 8.

⁷ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Kraków 2006, s. 28.

⁸ Tamże, s. 35.

⁹ D. Staszczuk, *Pamięć – świadomość historyczna. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Pamięć, historia, polityka*, red. A.P. Bieś, M. Chrost, B. Topij-Stempińska, Kraków 2012, s. 267.

¹⁰ Tamże, s. 268.

¹¹ J. Le Goff, dz. cyt., s. 104.

¹² G. Mietzel, *Wprowadzenie do psychologii*, tłum. J. Arentewicz, Gdańsk 2008, s. 327.

¹³ S.A. Rathus, *Psychologia współczesna*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 2004, s. 360.

¹⁴ Tamże.

psychiczny wywołany działaniem zagrażających zdrowiu i życiu czynników zewnętrznych, prowadzący do głębokich, negatywnych zmian w funkcjonowaniu człowieka¹⁵. Rezultatem doznanego urazu mogą być utrwalone trudności w powrocie do poprzedniego funkcjonowania, czasem układające się w zespół objawów zwany zaburzeniem stresowym pourazowym. Polskie Towarzystwo Badań nad Stresem Traumatycznym wskazuje, że ryzyko jego wystąpienia wzrasta m.in. u osób, które doświadczyły długotrwałego lub bardzo dotkliwego zdarzenia traumatycznego bądź podczas jakichś zajęć doznały dojmujących, negatywnych emocji albo podczas zdarzenia traumatycznego czuły się bezsilne i nie mogły pomóc sobie lub swoim najbliższym¹⁶.

Porównując te czynniki z sytuacją uczestników strajku w ZSZ, można zauważyć, że właściwie wszystkie z nich odnoszą się do osób, które zaangażowane były w większym stopniu (czyli uważano je za przywódców protestu). Już samo uczestnictwo w wydarzeniu: zamknięcie w szkole, niepewność tego, jak zareagują władze placówki, pogłoski o obecności oddziałów ZOMO pod Włoszczową, straszenie uczniów różnorodnymi konsekwencjami po zakończeniu okupacji stanowiło czynnik niezwykle stresujący.

Pokazane w początkowej części pracy przykłady unaoczniają, że uczestnicy protestu jeszcze długo po jego zakończeniu borykali się z kilkoma rodzajami konsekwencji. Były to: obniżenie oceny ze sprawowania, wydalenie ze szkoły lub jego groźba, niedopuszczenie do egzaminu dojrzałości, jego niezdanie, trudności ze znalezieniem pracy w miejscu zamieszkania. Tym skutkiem wzięcia udziału w strajku zawsze towarzyszył stres – tak jak one miał więc charakter długotrwały.

Losy uczestników wydarzenia wskazują, że wzięcie w nim udziału niosło konsekwencje zarówno dla młodych ludzi, jak i często dla ich rodzin, zwłaszcza rodziców, co przejawiało się częstymi kontrolami w ich miejscach pracy, a w ekstremalnych przypadkach – nawet

wydaleniem z niej¹⁷. Odpowiedzialność, którą przyszło ponieść również najbliższym uczestników, była także czynnikiem stresogennym i wpisuje się we wskazane przez specjalistów powody występowania u nich zespołu stresu pourazowego.

Literatura przedmiotu opisuje, że pierwszą reakcją na ekstremalnie trudną sytuację jest intensywny strach, bezradność lub przerażenie. Po zarysowaniu tej reakcji wymienia się grupy objawów, które mogą występować w różnych, określonych przez kryteria konstelacjach, takich jak natarczywe, wielokrotne powtarzające się przeżywanie traumy na nowo. Później pojawiają się reakcje unikowe zmierzające do wyeliminowania myślenia i uczuć oraz zachowań przypominających traumę¹⁸. U niektórych osób mogą pojawić się problemy związane z niemożnością przypomnienia sobie wydarzeń i mówienia o ważnych aspektach traumy¹⁹.

Doświadczenia traumatyczne w specyficzny sposób wpływają na funkcje poznawcze, a w szczególności na pamięć. W zespole stresu pourazowego występują różne formy zniekształceń pamięci pod postacią hiperamnezji oraz amnezji. Ta pierwsza to intruzywne, natrętne powracanie (wbrew woli ofiary) wspomnień związanych ze zdarzeniem urazowym, rozpamiętywanie traumatycznych sytuacji, zagłębianie się w urazowych wspomnieniach oraz powtarzające się koszmary nocne dotyczące zdarzenia. Natomiast czasowa niepamięć urazu, czyli amnezja psychogenna, polega na występowaniu luk w pamięci, których zadaniem jest ochrona ofiary przed uświadomieniem sobie treści zbyt trudnych dla niej do przyjęcia²⁰. Po traumie obserwuje się zaburzenia pamięci narracyjnej, która umożliwiałyby świadome przypomnienie i odtworzenie faktów. Zdarzenia zapamiętane są głównie pod względem sensoryczno-emocjonalnym. W procesie odtwarzania

¹⁵ B. Zawadzki, J. Strelau, *Zaburzenia pourazowe jako następstwo kataklizmu*, „Nauka” 2008, nr 2, s. 47–55.

¹⁶ Polskie Towarzystwo Badań nad Stresem Traumatycznym, *Co to jest zaburzenie po stresie traumatycznym*, [online] <http://ptbst.org.pl/dla-dziennikarzy/o-traumie> [dostęp: 13.09.2016].

¹⁷ O represjach wobec rodziców – zob. M. Lewicka, *Geneza i przebieg protestu o krzyże w 1984 roku w Zasadniczej Szkole Zawodowej we Włoszczowie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne” 1 (1996), nr 2, s. 62.

¹⁸ Borys B., *Sytuacje ekstremalne i ich wpływ na stan psychiczny człowieka*, „Psychiatria” 2004, t. 1, nr 2, s. 101.

¹⁹ Polskie Towarzystwo Badań nad Stresem Traumatycznym, dz. cyt.

²⁰ Dąbkowska M., *Pamięć a trauma w wyniku przemocy w bliskich związkach*, „Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej” 2007, t. 7, nr 1, s. 37.

urazowych przeżyć wyłaniają się zniekształcenia, jakie to doświadczenie spowodowało w procesach poznawczych. Wydarzenie traumatyczne pamiętane jest w sposób fragmentaryczny, wypaczeniu ulega percepcja czasu i szczegółów kontekstu sytuacyjnego²¹. Psychiatrzy zauważają, że brak werbalnej reprezentacji przeżytej traumy może utrudniać jej integrację z dotychczasowym doświadczeniem pacjenta, a pośrednio – hamować postęp w jego leczeniu²².

Spostrzeżenia specjalistów znajdują odbicie w zachowaniu uczestników strajku w ZSZ. Anna Wojecka – autorka monografii opisującej to wydarzenie – pisze o tym, że nikt nie podał ręki ofiarom represji. Stwierdza ona, że do tej pory wiele osób nie chce rozmawiać na zbyt bolesny i wiążący się z gorzkimi wspomnieniami temat strajku, natomiast niektórzy spośród tych mówiących o zdarzeniach wręcz nie kryją żalu, że nikt im wówczas nie przyszedł z pomocą, przez co musieli oni ponieść konsekwencje, które nierzadko wpływają na ich obecne życie. Dodatkowo podkreślić trzeba, że dziś – ponad 30 lat po tych zajściach – nadal fałszowane są pewne fakty, np. ludzie bardzo krytycznie wtedy nastawieni do walczącej młodzieży sami czynią siebie teraz bohaterami protestu i przywłaszczają to wydarzenie jako ich prywatną sprawę i zasługę²³.

Powyższe argumenty skłaniają do wysnucia wniosku, że powodem wieloletniego milczenia we Włoszczowie na temat protestu była trauma uczestników czy też wydarzenie traumatyczne, które można dokładnie zlokalizować w przeszłości²⁴. Sam protest stanowił wielkie przeżycie duchowe dla jego uczestników, ale miał następstwa niewspółmierne do ich przewinień, nierzadko do dziś odbijające się echem w ich życiu.

W przypadku protestu religijnego we Włoszczowie odrzucić należy tezę o zapomnieniu. Zgodnie z przedstawionymi teoriami informacje o wydarzeniach nie są niedostępne dla pamięci – zarówno

zbiorowej, jak i jednostkowej. Świadczą o tym m.in. wspomniana już wyżej, a obchodzona w sposób uroczysty, 10. rocznica zajęć oraz kolejne, coroczne już, formy upamiętnienia.

Zakończenie

Protest religijny we Włoszczowie był próbą wystąpienia młodzieży w obronie swoich przekonań oraz wiary. Był on też wyzwaniem rzuconym komunistycznej władzy i usiłowaniami przeciwstawienia się obowiązującym regułom. Konsekwencje, które przyszło ponieść tym młodym ludziom, były zbyt duże jak na ich młody wiek; dodatkowo okazały się one długotrwałe i nierzadko jeszcze dziś rzutują na ich życie. Wszystko to złożyło się na odczuwaną przez nich obecnie traumę, niepozwalającą na mówienie o wydarzeniach sprzed 32 lat bez żalu i pretensji. Pytanie, czy dało się ich uniknąć, jest tematem na osobną analizę.

Alina Zawada

Bibliografia:

- ❖ American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders. DSM-IV-TR*, 4th ed. rev., Washington 2000.
- ❖ Borys B., *Sytuacje ekstremalne i ich wpływ na stan psychiczny człowieka*, „Psychiatria” 2004, t. 1, nr 2.
- ❖ Dąbkowska M., *Pamięć a trauma w wyniku przemocy w bliskich związkach*, „Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej” 2007, t. 7, nr 1.
- ❖ Dudkiewicz W., *Krzyż pański. Poszło o wiarę*, [w:] tegoż, *Ślady po PeeReLu. Nieodległa rzeczywistość*, Warszawa 2005.
- ❖ *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. B. Szacka, Warszawa 2000.
- ❖ Król M., *Wstęp*, [w:] M. Halbwegs, *Společne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 1969.
- ❖ Kula M., *Jak długo przeszłość jest dla nas istotna?*, [w:] tegoż, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnieniu i przewidywaniu*, Poznań 2004.
- ❖ LaCapra D., *Studia nad traumą: jej krytycy i powikłane losy*, [w:] tegoż, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, tłum. K. Bojarska, Kraków 2009.
- ❖ Le Goff J., *Historia i pamięć*, tłum. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007.

²¹ Tamże, s. 41.

²² Pasternak J., Radochońska A., Radochoński M., *Neurofizjologiczne mechanizmy rozwoju zespołu stresu pourazowego – wybrane problemy*, „Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2008, nr 2, s. 198.

²³ A. Wojecka, *Wokół strajku o krzyże w Zespole Szkół Zawodowych we Włoszczowie w 1984 roku*, Włoszczowa 2012, s. 79.

²⁴ D. LaCapra, *Studia nad traumą: jej krytycy i powikłane losy*, [w:] tegoż, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, tłum. K. Bojarska, Kraków 2009, s. 162.

- ⊗ Lewicka M., *Geneza i przebieg protestu o krzyże w 1984 roku w Zasadniczej Szkole Zawodowej we Włoszczowie*, „Włoszczowskie Zeszyty Historyczne”, 1 (1996), nr 2.
- ⊗ Mietzel G., *Wprowadzenie do psychologii*, tłum. J. Arentewicz, Gdańsk 2008.
- ⊗ National Institute for Clinical Excellence, *Post-traumatic stress disorder. The management of PTSD in adults and children in primary and secondary care*, ed. by Gaskell and the British Psychological Society, London 2005.
- ⊗ Pasternak J., Radochońska A., Radochoński M., *Neurofizjologiczne mechanizmy rozwoju zespołu stresu pourazowego – wybrane problemy*, „Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2008, nr 2.
- ⊗ Polskie Towarzystwo Badań nad Stresem Traumatycznym, *Co to jest zaburzenie po stresie traumatycznym*, [online] <http://ptbst.org.pl/dla-dziennikarzy/o-traumie> [dostęp: 13.09.2016].
- ⊗ Pomian K., *Historia. Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
- ⊗ Rathus S.A., *Psychologia współczesna*, tłum. B. Wojciszke, Gdańsk 2004.
- ⊗ Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Kraków 2006.
- ⊗ Staszczuk D., *Pamięć – świadomość historyczna. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Pamięć, historia, polityka*, red. A. P. Bieś, M. Chrost, B. Topij-Stempińska, Kraków 2012.
- ⊗ Wojecka A., *Wokół strajku o krzyże w Zespole Szkół Zawodowych we Włoszczowie w 1984 roku*, Włoszczowa 2012.
- ⊗ Zawadzki B., Strelau J., *Zaburzenia pourazowe jako następstwo kataklizmu*, „Nauka” 2008, nr 2.